

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΞΑΡΤΗΣΗ» ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Γιώργος Λιοδάκης, καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης, Γενικό Τμήμα
Γιάννης Κυριακάκης, υποψήφιος διδάκτωρ Πολυτεχνείου Κρήτης,
Γενικό Τμήμα

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης του μεταβαλλόμενου αναπτυξιακού προτύπου της ελληνικής οικονομίας, συγκρίνοντας τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και τις σχετικές θεωρητικές προσεγγίσεις πριν και μετά τη δεκαετία του 1970, οπότε η διεθνής κρίση του καπιταλισμού έθεσε σε κίνηση προσπάθειες και διαδικασίες αναδιάρθρωσης με τεράστια εμβέλεια και σημασία. Επισημαίνεται η μετάβαση από τις αντικειμενικές συνθήκες της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, με ένα πρότυπο ανάπτυξης στηριζόμενο στην υποκατάσταση εισαγωγών, μια έντονη κρατική παρέμβαση, και με δεσπόμενη θέση των θεωριών «εξάρτησης και υπανάπτυξης» και των εθνικο-ανεξαρτησιακών προσεγγίσεων, σε μια ανοικτή οικονομία, που ενσωματώνεται με ραγδαίους ρυθμούς μέσα στην παγκόσμια οικονομία, και σε μια επικράτηση περισσότερο κοσμοπολιτικών αντιλήψεων. Οι παρατηρούμενες δραστικές μεταβολές σε θεωρητικό και ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο αντανακλούν, αλλά και ενισχύουν διαλεκτικά, βαθύτερες αλλαγές στη διάρθρωση και τον τρόπο ένταξης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια. Υποστηρίζεται ότι το πλέγμα των εξελισσόμενων κοινωνικών σχέσεων και μια σειρά εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων επηρεάζουν καθοριστικά τόσο τη διαδικασία και το πρότυπο κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα. Μέσα στις συνθήκες αυτές της ραγδαίας διεθνοποίησης, εξετάζονται οι επιπτώσεις στην ταξική πάλη και επισημαίνεται η ανάγκη στροφής της θεωρητικής έρευνας στην κατεύθυνση διερεύνησης των κοινωνικο-ταξικών προϋποθέσεων και επιπτώσεων της ανάπτυξης.

1. Οικονομικές εξελίξεις στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο και ο ρόλος της εξάρτησης

Στα πλαίσια μιας συνοπτικής επισκόπησης των εξελίξεων στην ελληνική οικονομία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, θα πρέπει κατ' αρχάς να επισημανθεί ο καθοριστικός

ρόλος της κρατικής παρέμβασης και η επικράτηση ενός προτύπου ανάπτυξης στηριγμένου σε σημαντικό βαθμό στην υποκατάσταση εισαγωγών. Το διεθνές περιβάλλον που διαμορφώνεται από τη συμφωνία του Μπρέτον Γουντς, το σχετικό θεσμικό πλαίσιο και η σταθερή ισοτιμία δραχμής/δολαρίου, αλλά και οι εσωτερικές συνθήκες μιας σχετικής νομισματικής σταθερότητας και οι συνθήκες ανάπτυξης και αξιοποίησης του κεφαλαίου, επέτρεψαν μια ταχύρρυθμη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60 (βλ. και Λιοδάκης 1994). Έτσι, πάνω στο έδαφος μιας διευρυνόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης αλλά και των ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης του κεφαλαίου (αξιοποίησης της εργατικής δύναμης), τίθενται οι βάσεις για μια σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας, που μερικά μόνο στηρίζεται στην εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου. Ο αγροτικός τομέας της χώρας εξακολουθεί να έχει μια βαρύνουσα θέση στην εθνική οικονομία, ενώ ο μετασχηματισμός των παραγωγικών σχέσεων σ' αυτόν αποτέλεσε την πεμπτουσία μιας διαδικασίας πρωταρχικής συσσώρευσης, που αποτέλεσε τη βάση για την καπιταλιστική ανάπτυξη και συσσώρευση τόσο στον αγροτικό όσο και στο βιομηχανικό τομέα και τον τομέα των υπηρεσιών. Ταυτόχρονα, η αναδιάρθρωση αυτή της ελληνικής οικονομίας και των παραγωγικών σχέσεων θέτει σε τροχιά μια διαδικασία σταδιακής περιθωριοποίησης του αγροτικού τομέα, με μια παράλληλη ενίσχυση της βιομηχανίας και κυρίως των υπηρεσιών.

Παρά τον κοινωνικό αυτό μετασχηματισμό της παραγωγής, την αντίστοιχη διαμόρφωση και σύγκρουση των βασικών κοινωνικών τάξεων και τη σημαντική ανάπτυξη του αριστερού και λαϊκού κινήματος στη χώρα, η ταξική προσέγγιση των ζητημάτων της ανάπτυξης αναπτύχθηκε ελάχιστα. Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και μέχρι τις αρχές περίπου της δεκαετίας του '80, οι αντικειμενικές συνθήκες της ελληνικής οικονομίας και οι ανεπάρκειες του λαϊκού κινήματος συνετέλεσαν στην επικράτηση θεωριών «εξάρτησης και υπανάπτυξης», που σε πολιτικό επίπεδο εκφράστηκαν συνήθως από εθνικο-πατριωτικές και εθνικο-ανεξαρτησιακές προσεγγίσεις. Η σχετική ανεπάρκεια του εργατικού κινήματος και αυτών των πολιτικών προσεγγίσεων καταδεικνύεται χαρακτηριστικά, τόσο στην περίπτωση του μεγαλειώδους αγώνα της Εθνικής Αντίστασης, του Ε.Α.Μ. και της ήττας που επακολούθησε, όσο και στην περίπτωση της επίσης μεγαλειώδους εξέγερσης του Πολυτεχνείου το 1973 (βλ. βασικούς στόχους και συνθήματα). Είναι επίσης ενδεικτικό ότι αρκετοί τίτλοι βιβλίων, ακόμα και κατά τη δεκαετία του 1970, περιστρέφονται γύρω από το ρόλο της εξάρτησης και του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα (βλ. Μάλλιος 1977, Μπενάς 1978, Ρουμελιώτης 1978, Μουζελίς 1978, Γρηγορόγιαννης 1980, Σαμαράς 1982, Φωτόπουλος 1985). Μια κριτική αποτίμηση αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων (της «εξάρτησης») θα πρέπει να επισημάνει ότι, ενώ οι θεωρίες αυτές είχαν κάποια αντικειμενική βάση στην περίπτωση της Ελλάδας, ωστόσο τοποθετούσαν τις αιτίες της υπανάπτυξης κυρίως στην εξωτερική (ιμπεριαλιστική) εξάρτηση και όχι σε εσωτερικούς κοινωνικούς παράγοντες, εστίαζαν την προσοχή στις σχέσεις μεταξύ κρατών και όχι στη σχέση ταξικής εκμετάλλευσης και, προτάσσοντας το εθνικό σε σχέση με το ταξικό, συνέβαλαν στην ενσωμάτωση των εργαζομένων στους εθνικο-ταξικούς στόχους του κεφαλαίου, υποθηκεύοντας έτσι τις όποιες δυνατότητες της εργατικής τάξης

για κοινωνική απελευθέρωση. Με τη λαϊκίστικη ρητορεία του το ΠΑΣΟΚ και ο ηγέτης του κατάφεραν, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, να αναδειχτούν στον προνομιακό εκφραστή των θεωριών της εξάρτησης και υπανάπτυξης. Ο Α. Παπανδρέου και η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ ασπάστηκαν, όπως είναι γνωστό (βλ. Κοτζιάς 1983), τις βασικές θέσεις των θεωριών της «εξάρτησης» και του «μονοπωλιακού κεφαλαίου» (σχέσεις κέντρου - περιφέρειας, μεταφορά πλεονάσματος, υπανάπτυξη κ.λπ.) και αντιτάχθηκαν, στο επίπεδο της πολιτικής ρητορείας τουλάχιστον, τόσο στην προοπτική ολοκλήρωσης της χώρας στα πλαίσια της ΕΟΚ όσο και στο ρόλο των ιμπεριαλιστικών χωρών και του μονοπωλιακού κεφαλαίου (των πολυεθνικών). Με αυτές μάλιστα τις θέσεις και με την εθνική ανεξαρτησία ως ένα από τα βασικά τους συνθήματα (αιτήματα) προχώρησαν στην κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας το 1981. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι και η παραδοσιακή Αριστερά, τόσο προγενέστερα όσο και μεταγενέστερα, ενστερνιζόταν σε γενικές γραμμές και ενσωμάτωνε στον πολιτικό της λόγο τις βασικές αντιλήψεις των θεωριών της εξάρτησης και υπανάπτυξης, συχνά, μάλιστα, προτάσσοντας μια λαϊκίστικη πολιτική γραμμή σε σχέση με μια πραγματικά ταξική προσέγγιση και στρατηγική.

Μετά τη σχετικά επιτυχημένη αναπτυξιακή πορεία της δεκαετίας του '60, η διεθνής κρίση του καπιταλισμού, που ξέσπασε με εκρηκτικό τρόπο την περίοδο 1973-74, παρέσυρε και την ελληνική οικονομία, με σοβαρή επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης και όξυνση της ανεργίας και των οικονομικών προβλημάτων. Η όξυνση των προβλημάτων και ο χουντικός αυταρχισμός δεν άργησαν να οδηγήσουν, μέσα από μια ταραχώδη περίοδο, με σοβαρά λαϊκά σκιρτήματα που κορυφώνονται με την εξέγερση του Πολυτεχνείου, στη μεταπολίτευση και σε μια αγωνιώδη προσπάθεια σταθεροποίησης της οικονομίας. Εδώ, όμως, είναι αναγκαία μια σύντομη αναφορά στο χαρακτήρα της κρίσης και στις τάσεις ανασυγκρότησης της παγκόσμιας οικονομίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, προκειμένου να αποσαφηνιστεί το διεθνές πλαίσιο και οι αποφασιστικοί παράγοντες, τόσο εξωτερικοί όσο και εσωτερικοί, που συνετέλεσαν στην μετεξέλιξη και αναπτυξιακή προσαρμογή της ελληνικής οικονομίας.

2. Η κρίση και ανασυγκρότηση του παγκόσμιου καπιταλισμού μετά τη δεκαετία του 1970

Παρά τις διαφορετικές ερμηνείες που υπάρχουν για το ζήτημα αυτό, θα υποστηρίξουμε ότι η κρίση που ξέσπασε το 1973-74, και με ορισμένες εξάρσεις ή μερικές συγκυριακές ανακάμψεις συνεχίζεται μέχρι σήμερα, αποτελεί μια διαχρονική (ιστορική) κρίση υπερσυσσώρευσης. Η κρίση αυτή εκφράζεται από μια ανοδική τάση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία τελικά, παρά την επίσης ανοδική τάση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, οδηγεί σε μια πτωτική τάση του μέσου ποσοστού του κέρδους. Οι διαθέσιμες εμπειρικές ενδείξεις επιβεβαιώνουν αυτή την υπόθεση, τόσο στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών, όσο και στην περίπτωση της Ελλάδας (βλ. Tsaliki & Tsoulfidis 1988, Papadimitriou 1990, Λιανός 1992, Ioakimoglou & Milios 1993,

Shaikh 1999, Moseley 2003). Η κρισιογενετική αυτή πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους εκφράστηκε βέβαια κατ' ανάγκην και στη σφαίρα των χρηματο-πιστωτικών σχέσεων, των διεθνών εμπορευματικών συναλλαγών και της δημοσιονομικής διαχείρισης τόσο σε επίπεδο εθνικών κρατών όσο και σε επίπεδο διεθνών Οργανισμών.

Με την κατάργηση της μετατρεψιμότητας του δολαρίου το 1971 και την είσοδο σε μια περίοδο ελεύθερα κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, που καθορίζονται από τις δυνάμεις της αγοράς, κατέρρευσε τα επόμενα χρόνια το σχετικά σταθερό αναπτυξιακό καθεστώς το οποίο διασφάλιζε η συμφωνία του Μπρέτον Γουντς. Ταυτόχρονα, η κρίση της δεκαετίας του '70 σηματοδότησε τη χρεοκοπία του κεϋνσιανού κρατικού παρεμβατισμού και ώθησε σε μια στροφή προς μονεταριστικές και νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις και πολιτικές, που έδιναν πλέον τον πρωταρχικό ρόλο στις δυνάμεις της αγοράς. Οι πολιτικές που επικράτησαν κατά τα επόμενα χρόνια ή επιβλήθηκαν από διεθνείς Οργανισμούς, όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και η GATT (μετέπειτα ΠΟΕ), περιελάμβαναν στερεότυπα την κατάργηση των προστατευτισμών, την απελευθέρωση των συναλλαγματικών ισοτιμιών, την «απελευθέρωση» των αγορών και την επιθετική προώθηση ιδιωτικοποιήσεων, την αποψίλωση του κράτους κοινωνικής ευημερίας και τη δογματική προσήλωση στην προσπάθεια οικονομικής σταθεροποίησης, ως προϋπόθεσης υποτίθεται της οικονομικής ανάπτυξης. Οι αλλαγές αυτές ενίσχυσαν ακόμα παραπέρα την τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου, ενθάρρυναν τις περιφερειακές ολοκληρώσεις και, με τη συμβολή επίσης των νέων τεχνολογιών, ώθησαν σε μια τάση φυγής από τις άμεσα παραγωγικές επενδύσεις προς μια επιδίωξη άμεσου κέρδους μέσα από βραχυχρόνιες ροές και τοποθετήσεις κεφαλαίων, στα πλαίσια μιας φρενιτώδους ανάπτυξης του χρηματιστικού/ χρηματιστηριακού (κερδοσκοπικού) κεφαλαίου, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '90. Η τελευταία αυτή τάση οδήγησε συχνά σε μια έντονη αστάθεια και σε εκρηκτικές χρηματιστηριακές και οικονομικές κρίσεις, όπως στην περίπτωση του Μεξικού, της Ιαπωνίας, των χωρών της Ν.Α. Ασίας και της Αργεντινής. Παράλληλα, η γενικότερη πολιτική του νεοφιλελευθερισμού επιδείνωσε τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και όξυνε απειλητικά, από τις αρχές της δεκαετίας του '80, το πρόβλημα της υπερχρέωσης των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών (βλ. Weeks 2003).

Στη γενικότερη προσπάθεια ανασυγκρότησης του διεθνούς κεφαλαίου, η οποία έχει ως στόχο την τιθάσευση του εργατικού κινήματος που φαινόταν να εγείρεται απειλητικό ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60, και την ανάσχεση την πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους, δεν περιλαμβάνεται μόνο η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, η ραγδαία διεθνοποίηση («παγκοσμιοποίηση») της παραγωγής και του κεφαλαίου, και η ληστρική αναδιανομή εισοδήματος και πλούτου μέσα από χρηματιστηριακές διακυμάνσεις και νομισματικές επιθέσεις, αλλά και η ριζική ανασυγκρότηση και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί μια εξελισσόμενη, πολυσχιδής και σε μεγάλο βαθμό άδηλη διαδικασία, που συνδυάζει μια πληθώρα τεχνολογικών και θεσμικών αλλαγών και βίαιων αποφάσεων απαλλοτρίωσης εκατομμυρίων άμεσων παραγωγών σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη, η οποία αποτελεί μια ουσιαστική διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης που διευρύνει το πεδίο ανάπτυξης του κεφα-

λαίου και συντελεί αποφασιστικά στη βελτίωση των συνθηκών αξιοποίησής του (βλ. και Perelman 2003).

Η δραστική αυτή ανασυγκρότηση του παγκόσμιου καπιταλισμού έχει τροφοδοτήσει εντονότερες συζητήσεις και ριζικά διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Παρά τη σημαντική επιρροή τους, οι προσεγγίσεις που σχετίζονται, είτε με την κυρίαρχη και ιδεολογικά σκόπιμη αστική αντίληψη περί «παγκοσμιοποίησης», είτε με την αντι-νεοφιλελεύθερη αντίληψη της ρεφορμιστικής Αριστεράς που αρνείται ουσιαστικά την πραγματική τάση παγκοσμιοποίησης και την ουσιώδη μεταβολή του ρόλου των εθνικών κρατών (βλ. ενδεικτικά Hirst & Thompson 1996, Bairoch 1999, Βεργόπουλος 1999, Μελάς 1999), δεν επιτρέπουν μια επαρκή κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας και συντελούν μάλλον στην ιδεολογικοπολιτική παραπλάνηση, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων. Αλλά ούτε και μεταμοντέρνες προσεγγίσεις, όπως αυτή των Hardt & Negri (2000), που βλέπουν την ανάπτυξη μιας παγκόσμιας *αυτοκρατορίας*, προσφέρουν μια ικανοποιητική κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας, παρά τα όποια θετικά τους στοιχεία, και δεν συμβάλλουν στη συγκρότηση της αναγκαίας στρατηγικής. Αντίθετα, αρκετοί ερευνητές, που θεωρούμε ότι κινούνται στη σωστή κατεύθυνση, επισημαίνουν μια σημαντική ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου (βλ. Perraton 2000), μια ραγδαία διεθνοποίηση του κεφαλαίου, μια τάση παγκοσμιοποίησης και μια τάση διεθνικής διαμόρφωσης των βασικών κοινωνικών τάξεων του καπιταλισμού (βλ. Van Apeldoorn 1998, Radice 2000, Robinson & Harris 2000, Bryan 2001, Robinson 2001, Sklair 2001, Λιοδάκης 2001, Φωτόπουλος 2002). Επισημαίνεται επίσης η τάση διαμόρφωσης, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ενός νέου σταδίου ανάπτυξης του καπιταλισμού (βλ. Burbach & Robinson 1999, Λιοδάκης 2000, Μαντουέας & Ιωαννίδης 2002). Για το νέο αυτό στάδιο έχει προταθεί ο όρος *ολοκληρωτικός καπιταλισμός*, προκειμένου να υποδηλώσει τόσο την τάση διεθνούς οικονομικής ολοκλήρωσης όσο και την κορύφωση του συγκεντρωτισμού δύναμης και των αυταρχικών πρακτικών στα πλαίσια του σύγχρονου καπιταλισμού. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια επισημαίνεται ακόμα η τάση ριζικής αλλαγής του χαρακτήρα των εθνικών κρατών και η παράλληλη διαμόρφωση ενός διεθνικού κράτους του κεφαλαίου, που συγκροτείται από διεθνείς Οργανισμούς ή συνασπισμούς κρατών, με την αποφασιστική επιρροή των πλέον ισχυρών ιμπεριαλιστικών χωρών, και παίζει έναν καθοριστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων για τα πιο κρίσιμα ζητήματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο (βλ. Λιοδάκης 2001, 2002). Οι ερευνητές, βέβαια, που στέκονται με σκεπτικισμό απέναντι στις συντελούμενες ριζικές αλλαγές του καπιταλισμού, εμμένουν σε ένα ουσιαστικά αμετάβλητο και αποφασιστικό ρόλο των εθνικών κρατών (βλ., π.χ., Wood 2003) και βάζουν ουσιαστικά το κάρτο μπροστά από το άλογο καθώς δίνουν λογική και καθοριστική προτεραιότητα στο κράτος έναντι του κεφαλαίου, αγνοούν ουσιαστικά τα νέα στοιχεία στην ανάπτυξη του καπιταλισμού και θεωρούν εσφαλμένα ότι σύγχρονες επεξεργασίες όπως οι παραπάνω υποθέτουν την κατάργηση κάθε κράτους ή την εξοφάνιση της αναγκαιότητας περιφερειακών ή «τοπικών» κρατών. Αλλά στα πλαίσια του σύγχρονου (ολοκληρωτικού) καπιταλισμού, ούτε το κράτος καταργείται, μολονότι υποβαθμίζεται δραστικά η εθνική κυριαρχία, ιδιαίτερα των λιγότερο ισχυρών κρατών, ούτε ο αρμονικός παγκόσμιος συντο-

νισμός και η ειρηνική διευθέτηση των οικονομικών και πολιτικών ανταγωνισμών διασφαλίζονται, ούτε και η ισόμερη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αποτελούν την αναγκαία συνέπεια της τάσης παγκοσμιοποίησης. Αντίθετα, με την απελευθέρωση που επέφερε ο νεοφιλελευθερισμός και την απρόσκοπτη ανάπτυξη των εγγενών τάσεων του κεφαλαίου, οξύνθηκαν στο έπακρο οι τάσεις ανισόμερης ανάπτυξης και οι κοινωνικές και περιφερειακές εντάσεις, ενώ οι τάσεις ολοκλήρωσης παίρνουν κατά κύριο λόγο ένα περιφερειακό χαρακτήρα, χωρίς, βέβαια, αυτό να ακυρώνει μια γενικότερη τάση διεθνοποίησης.

Μέσα, λοιπόν, σ' αυτά τα πλαίσια μιας αυξανόμενης κοινωνικοποίησης (αλληλεξάρτησης) της παραγωγής και διεθνοποίησης του κεφαλαίου, η ελληνική οικονομία, που αποτελεί ένα οργανικό κομμάτι του παγκόσμιου καπιταλισμού, έχει υπεισέλθει κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε μια διαδικασία ριζικών αλλαγών, που συνιστούν μια ουσιαστική στροφή και συνεπάγονται μια θεμελιακή ανασυγκρότηση του προγενέστερα ισχύοντος προτύπου ανάπτυξης και κεφαλαιακής συσσώρευσης, καθώς και του τρόπου ένταξης της ελληνικής οικονομίας μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να ερμηνευτούν με άξονα όχι μόνο τις εγχώριες συνθήκες αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αλλά επίσης με άξονα τόσο την τάση μιας αυξανόμενης διεθνούς ολοκλήρωσης, όσο και τις ειδικότερες συνθήκες οικονομικής και θεσμικής ολοκλήρωσης μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε. (βλ. και Ντούσκος 2000, κεφ. 4). Οι δραστικές αλλαγές της ελληνικής οικονομίας προϋποθέτουν, αλλά και μπορούν να ερμηνεύσουν, τις επίσης σημαντικές αλλαγές, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικοοικονομικών πολιτικών που εφαρμόζονται στη χώρα, όσο και στο επίπεδο των ιδεολογικών και πολιτικών αντιλήψεων που επικράτησαν. Είναι, επομένως, αναγκαίο να εξετάσουμε ειδικότερα τον τρόπο και το βαθμό ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας μέσα στην παγκόσμια, όχι μόνο για να ερμηνεύσουμε τις οικονομικές πολιτικές και τις ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις που επικράτησαν στη χώρα, αλλά και για να αντλήσουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για τις κοινωνικοπολιτικές προοπτικές της χώρας και τις επιπτώσεις στην πάλη των τάξεων.

3. Ανασυγκρότηση και διεθνής ολοκλήρωση του ελληνικού καπιταλισμού

Σε σύγκριση με το πρότυπο ανάπτυξης που επικράτησε πριν από τη δεκαετία του '70 και στηριζόταν σε σημαντικό βαθμό στην υποκατάσταση εισαγωγών, στη μετέπειτα περίοδο είχαμε, όπως και στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, μια στροφή στο πρότυπο ανάπτυξης που έδινε πλέον έμφαση στην προώθηση των εξαγωγών (*export led growth*). Η μεταβολή αυτή δεν συνιστά απλώς μια αλλαγή πολιτικής, αλλά μια ουσιαστική συνέχεια της προγενέστερης στρατηγικής, με την αναγκαία προσαρμογή στις νέες συνθήκες ανάπτυξης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου (βλ. και Bina & Yagmaian 1988). Βέβαια, τόσο η στρατηγική αυτή που δίνει έμφαση στην ανταγωνιστικότητα και την αύξηση των εξαγωγών, όσο και οι ανεδαφικές προσδοκίες ότι η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (και μετέπειτα Ε.Ε.) θα διασφάλιζε αυξημένες εξαγωγές ελληνικών προϊόντων (ιδιαίτερα αγροτικών) προς τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ, οδήγησαν στο ειρωνικό αποτέλεσμα μιας ραγδαίας εισα-

γωγικής διείσδυσης, κυρίως από τις χώρες-μέλη της Ε.Ε., τόσο βιομηχανικών όσο ακόμα και γεωργικών προϊόντων. Αλλά, πριν εξετάσουμε ειδικότερα την εξέλιξη των εμπορικών συναλλαγών της χώρας, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τόσο ο χαρακτήρας αυτής της στρατηγικής (προώθηση εξαγωγών), όσο και το αποτέλεσμα της εισαγωγικής διείσδυσης συνεπάγονται ουσιαστικά μια στενότερη αλληλεξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από την υπόλοιπη παγκόσμια (και την ευρωπαϊκή ιδιαίτερα). Ας δούμε, όμως, συγκεκριμένα την εξέλιξη του εξωτερικού εμπορίου της χώρας, όπως αυτό διαμορφώθηκε κυρίως από την ανταγωνιστικότητα της παραγωγής, αλλά και από τον προστατευτικό αφοπλισμό που επιβλήθηκε από την GATT (μετέπειτα ΠΟΕ) και την ολοκλήρωση μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε., τις Οδηγίες της Ε.Ε. περί ανταγωνισμού και την απελευθέρωση των αγορών γενικότερα.

Για το σκοπό αυτό μπορούμε κατ' αρχάς να χρησιμοποιήσουμε το δείκτη «ανοικτότητας» της οικονομίας που χρησιμοποιείται συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις και ο οποίος εκτιμάται ως ο λόγος (ποσοστιαία) του ημι-αθροίσματος (μέσος όρος) των εξαγωγών και εισαγωγών σε σχέση με το Α.Ε.Π. της χώρας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, λοιπόν, ο δείκτης αυτός κατά τις τελευταίες δεκαετίες διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 1

Δείκτης «ανοικτότητας» του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας (%)

1970	1974	1980	1986	1992	1998
15,8	19,0	16,8	24,3	25,4	16,8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΣΥΕ

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, ο δείκτης αυτός, αν και παρουσιάζει μια άνοδο κατά τη δεκαετία του '80 και τις αρχές του '90, κατά τα τέλη της δεκαετίας του '90 επιστρέφει στα επίπεδα του 1980. Αλλά και σε σύγκριση με άλλες χώρες ο δείκτης αυτός είναι μάλλον χαμηλός. Ας σημειωθεί επίσης ότι το μερίδιο του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου της χώρας ως ποσοστό του ΑΕΠ της (9,4% το 2000 και 8,3% το 2001) είναι το χαμηλότερο από όλες τις χώρες της Ε.Ε., αλλά και αρκετά υψηλότερο από τους αντίστοιχους δείκτες χωρών όπως οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία (βλ. IOBE 2002). Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς, με βάση τους δείκτες αυτούς, να συμπεράνει ότι ο βαθμός ολοκλήρωσης της ελληνικής μέσας στην ευρωπαϊκή ή την παγκόσμια οικονομία είναι μάλλον περιορισμένος; Σαφέστατα όχι, δεδομένου ότι η αξιοπιστία αυτών των δεικτών είναι επίσης μάλλον περιορισμένη. Ασφαλώς εδώ θα πρέπει να ληφθούν υπόψη παράγοντες όπως η γεωγραφική θέση της χώρας, η οικονομική εξειδίκευση, η βαρύτητα της πρωτογενούς (αγροτικής) παραγωγής που καταναλώνεται εγχώρια, χωρίς μεταποίηση και δυνατότητες εξαγωγής, καθώς και η βαρύτητα του τομέα των υπηρεσιών. Και είναι γνωστό ότι οι υπηρεσίες (ναυτιλιακές και κυρίως τουριστικές) στην περίπτωση της Ελλάδας παίζουν ένα βαρύνοντα ρόλο. Αλλά για να αποτιμήσουμε σφαιρικά το βαθμό διεθνούς ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονο-

μίας, θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη και όλες τις άλλες μορφές οικονομικών συναλλαγών.

Ας δούμε όμως ειδικότερα την εξέλιξη των ίδιων των εμπορευματικών συναλλαγών της χώρας μέσα από τους σχετικούς δείκτες του επόμενου πίνακα.

Πίνακας 2
Δείκτες εμπορευματικών συναλλαγών της Ελλάδας (%)

	1980	1985	1990	1995	1997
$(X/M)_{\Sigma}$	33,9	34,8	35,5	25,3	22,5
$X_{EE/TX}$	67,4	66,4	75,6	67,6	68,9
$M_{EE/TX}$	58,9	65,8	74,5	77,5	73,5
$(X/M)_{EE}$	38,7	35,1	36,0	22,1	21,1

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

X = εξαγωγές, M = εισαγωγές, Σ = σύνολο, EE = από και προς την Ε.Ε.,

TX = από και προς τρίτες χώρες

Ενώ η σχέση των εξαγωγών προς τις εισαγωγές της χώρας (X/M) ήταν 35,9% το 1970 και 40,0% το 1975, όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, η σχέση αυτή επιδεινώθηκε, για τους λόγους που αναφέρθηκαν ήδη, για να φτάσει το επίπεδο 22,5% το 1997. Η σχέση αυτή επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο σε ό,τι αφορά τις εμπορευματικές συναλλαγές της χώρας με την Ε.Ε., για να φτάσει το 21,1% το 1997. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται και στους δείκτες που αφορούν τον προσανατολισμό των εξαγωγών της χώρας και την προέλευση των εισαγωγών της. Το ποσοστό των εξαγωγών που κατευθύνονται στην Ε.Ε. σε σχέση με αυτές προς τρίτες χώρες δεν αυξήθηκε ουσιαστικά κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Αντίθετα, το ποσοστό των εισαγωγών της χώρας που προέρχονται από τις χώρες της Ε.Ε. σε σχέση με αυτές που προέρχονται από τρίτες χώρες, αυξήθηκε εντυπωσιακά από 58,9% το 1980 σε ένα ποσοστό που υπερβαίνει το 73% καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνει την τεράστια εισαγωγική διείσδυση τόσο βιομηχανικών, όσο και γεωργικών προϊόντων από τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. Οι γενικότερα δυσμενείς εξελίξεις του εξωτερικού εμπορίου της χώρας είχαν ως συνέπεια τη δραστική αύξηση του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών της χώρας. Μετά το συμψηφισμό με το ισοζύγιο υπηρεσιών (άδηλων πόρων) και τις μεταβιβάσεις κεφαλαίου, το τελικό άνοιγμα του ισοζυγίου πληρωμών υπερέβαινε κατά τα έτη 2000 και 2001 τα 8 δισ. ευρώ (βλ. Τ.Ε. διάφορα έτη).

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι ακόμα και στο ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, όπου η χώρα παρουσίαζε ένα πλεόνασμα πριν από την ένταξη στην ΕΟΚ (1981), με την ταχύτερη ανάπτυξη των εισαγωγών από τις εξαγωγές, προέκυψε ένα συνεχώς διογκούμενο έλλειμμα. Η αυτάρκεια σε αρκετά αγροτικά προϊόντα και τρόφιμα μετατρέπεται σε μια αυξανόμενη αλληλεξάρτηση της χώρας με τη διεθνή οικονομία. Ως αποτέλε-

σμα των δυσμενών εξελίξεων στο εμπόριο, αλλά και των εγχώριων συνθηκών ανάπτυξης και συσσώρευσης του κεφαλαίου, η βιομηχανική παραγωγή σε αρκετούς κλάδους συρρικνώθηκε δραστικά, και σε ολόκληρη την περίοδο 1980-99 το μεν βιομηχανικό προϊόν αυξανόταν με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό 0,4%, ενώ το αγροτικό προϊόν με ρυθμό 0,9%. Η ανεργία σκαρφάλωσε επίσης σε διψήφια ποσοστά, ενώ η μείωση του πληθωρισμού δεν διασφάλισε ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Οι διακηρύξεις, επομένως, της κυρίαρχης πολιτικής και τα διατυμπανιζόμενα περί «οικονομικής σύγκλισης» εμφανίζονται εντελώς ανεδαφικά και σε κραυγαλέα διάσταση με την πραγματικότητα (βλ. και Φωτόπουλος 2002, 330-33, 337).

Οι περιορισμένες αναπτυξιακές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας και οι δυσμενείς επιπτώσεις από την πλευρά του διεθνούς εμπορίου και του ισοζυγίου πληρωμών έχουν επίσης οδηγήσει σε μια ανοδική πορεία το εξωτερικό χρέος της χώρας, το οποίο εξακολουθεί τελευταία να διπλασιάζεται κάθε 5-6 χρόνια (Φωτόπουλος 2002, 348). Τόσο οι αυξανόμενες εισαγωγές, όσο και το διευρυνόμενο εξωτερικό χρέος αποτελούν συγκεκριμένες μορφές μιας αυξανόμενης εμπλοκής και ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας μέσα στην παγκόσμια (βλ. και Ιωακείμογλου & Μηλιός 1992). Το ίδιο το εξωτερικό χρέος ασκεί στην συνέχεια εντονότερες πιέσεις στην κατεύθυνση αύξησης του δημόσιου χρέους και παραπέρα προώθησης των ιδιωτικοποιήσεων.

Ας εξετάσουμε όμως στενότερα τη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής για να δούμε πώς και σε ποιο βαθμό η ανάπτυξη και η αναδιάρθρωση της παραγωγής αντανακλούν μια αυξανόμενη ολοκλήρωση της ελληνικής μέσα στην παγκόσμια οικονομία. Κατ' αρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι οι εξυγιαντικές και συγκεντροποιητικές επιπτώσεις της κρίσης της δεκαετίας του '70, σε συνδυασμό με τη συμβολή του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια σημαντική ανάπτυξη του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε ορισμένους κλάδους. Και αυτό, βέβαια, ανεξάρτητα από τη μετέπειτα συρρίκνωση που υπέστησαν κάποιοι κλάδοι με το άνοιγμα στο διεθνή ανταγωνισμό. Σε ό,τι αφορά την εισροή ξένων άμεσων επενδύσεων (ΞΑΕ) και τη δράση των πολυεθνικών στην Ελλάδα, αυτή προσανατολίζεται ειδικότερα σε ορισμένους κλάδους, τόσο της βιομηχανίας, όσο και του εμπορίου, ή σε χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και υπηρεσίες τουρισμού (βλ. Χριστόπουλος 1991, 96-116). Η δραστηριοποίηση ξένων πολυεθνικών στην Ελλάδα λειτουργεί σε κάποιο βαθμό και ως «πλατφόρμα εξαγωγών» (βλ. Γεωργόπουλος 1991). Το γεγονός αυτό και, παράλληλα, οι διαδικασίες μεταφοράς τεχνολογίας στη χώρα (σε ενσωματωμένη μορφή, με Licencing, ή μέσω ΞΑΕ), συνετέλεσαν στην ανάπτυξη ενός πυκνού πλέγματος οικονομικών σχέσεων με το εξωτερικό.

Εδώ, βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το διεθνικό κεφάλαιο προτιμά κατά τα τελευταία χρόνια, για διάφορους λόγους, άλλες χώρες προορισμού για πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων, πράγμα που αντανακλάται στη σχετικά περιορισμένη εισροή επενδυτικού κεφαλαίου, που παρουσιάζει κάμψη κατά το β' μισό της δεκαετίας του '90, για να ανακάμψει μόνο μετά το 2000. Ενδεικτική είναι από αυτή την άποψη η διαμόρφωση του δείκτη «διεθνικότητας» ή ανοίγματος της οικονομίας στο διεθνές κεφάλαιο, που καταρτίζεται από τα Ηνωμένα Έθνη (UNCTAD) ως απλός μέσος όρος των ακόλουθων μεταβλη-

τών: (1) εισροές ΞΑΕ ως ποσοστό του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου, (2) απόθεμα των ΞΑΕ ως ποσοστό του ΑΕΠ, (3) προστιθέμενη αξία των ξένων θυγατρικών ως ποσοστό του ΑΕΠ, και (4) απασχόληση από ξένες θυγατρικές ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης. Ο δείκτης, λοιπόν, αυτός «διεθνικότητας» για την Ελλάδα διαμορφώνεται σε 14,5% το 1999, που είναι ένα μέσο επίπεδο. Και πάλι, χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία παρουσιάζουν έναν πολύ μικρότερο δείκτη. Αλλά εκείνο που επισημαίνεται επίσης, λόγω της σοβαρής απόκλισης του μεριδίου των ΞΑΕ από το δείκτη «διεθνικότητας», είναι ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι ξένες θυγατρικές αξιοποιούν περισσότερους πόρους από εκείνους που τους παρέχουν οι μητρικές εταιρείες και/ή δημιουργούν μεγαλύτερη απασχόληση και προστιθέμενη αξία απ' ό,τι σε άλλες χώρες υποδοχής (UNCTAD 2002, 20). Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον υπερτριπλασιασμό της αξίας των συνολικά συσσωρευμένων ΞΑΕ στη χώρα στο διάστημα 1980-2001 (UNCTAD 2002, 310). Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι το ποσοστό των διαχρονικά συσσωρευμένων ΞΑΕ στο σύνολο του ΑΕΠ της χώρας ανέρχεται το 1999 σε 17,6%, της προστιθέμενης αξίας των ξένων θυγατρικών σε σχέση με το ΑΕΠ σε 27,8%, και του αριθμού των εργαζομένων στις ξένες θυγατρικές σε σχέση με τη συνολική απασχόληση σε 10,6% (UNCTAD 2002, 275).

Οι συνθήκες κερδοφόρας αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού στη χώρα, σε συνδυασμό με το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής, την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού και το κύμα των εξαγορών - συγχωνεύσεων, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, οδήγησαν σε μια αυξανόμενη συγκέντρωση / συγκεντροποίηση του κεφαλαίου στη χώρα και στην ανάπτυξη ενός σημαντικού αριθμού «επιχειρηματικών ομίλων», που συχνά διαπλέκονται στενά με διεθνείς εταιρείες και δραστηριοποιούνται σε διαφορετικούς κλάδους, συχνά άσχετους μεταξύ τους (βλ. Τόλιος 1999, 105-109, 551-55). Οι «στρατηγικές συμμαχίες» που προωθούνται μεταξύ ελληνικών και ξένων επιχειρήσεων (με εξαγορές, συγχωνεύσεις κ.λπ.) διασφαλίζουν για τις πρώτες την αναγκαία τεχνολογική στήριξη και πρόσβαση στη διεθνή αγορά έναντι ορισμένου μεριδίου στο εταιρικό κεφάλαιο, ενώ στις δεύτερες εξασφαλίζουν τη σταθερή παρουσία τους στην εγχώρια αγορά. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι οι περισσότεροι από τους πολυκλαδικούς αυτούς ομίλους εμφανίζουν μια έντονη τάση διεθνοποίησης, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Έτσι, η εκροή ελληνικού επενδυτικού κεφαλαίου (με τη μορφή άμεσων επενδύσεων) παρουσιάζει μια εντυπωσιακή αύξηση κατά τα τέλη της δεκαετίας του '90 (UNCTAD 2002, 319). Είναι, βέβαια, μακροχρόνια η δραστηριοποίηση του ελληνικού κεφαλαίου στο εξωτερικό, και εταιρείες όπως η MOTOR OIL, η INTRACOM, η ΔΕΛΤΑ, ο Πετρετάκης, ορισμένοι τραπεζικοί όμιλοι, αλλά και ο ΟΤΕ έχουν παρουσιάσει μια αξιοσημείωτη επενδυτική δραστηριότητα σε πολλές και διαφορετικές χώρες (βλ. Χριστόπουλος 1991, 138-147· Τόλιος 1999, 167).

Όπως εύστοχα επισημαίνεται, «η αυξανόμενη επέκταση των πολυκλαδικών ομίλων στο εξωτερικό (κυρίως στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές χώρες) ενισχύει τη «φυγή» παραγωγικών κεφαλαίων από την εθνική οικονομία, δημιουργεί από την άλλη σταθερότερους κεφαλαιακούς δεσμούς με ξένες επιχειρήσεις και ομίλους, διαμορφώνει επίσης ομάδες συμφερόντων αλλά και ανταγωνισμούς ... και ενισχύει τις διαδικασίες διεθνοποίησης και

«παγκοσμιοποίησης» των οικονομιών. Παράλληλα, η δημιουργία στο εσωτερικό της χώρας υπο-ομίλων ξένων πολυεθνικών εταιρειών και η ανάπτυξη πολύμορφων δεσμών με ελληνικές επιχειρήσεις, καθώς και η προσπάθεια να θέσουν ... στον έλεγχό τους κρίσιμους κλάδους της οικονομίας ..., επηρεάζει άμεσα την οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας» (Τόλιος 1999, 583-84).

Μια επίσης σημαντική πλευρά της διαπλοκής και ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας μέσα στο διεθνή περίγυρο αφορά τη μετανάστευση, η οποία, για οικονομικούς και κοινωνικοπολιτικούς λόγους (συμπεριλαμβανομένης της ανασφάλειας που δημιουργούν οι πολεμικές συγκρούσεις), έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Σήμερα είναι πλέον αναντίρρητη η ουσιαστική συμβολή του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού (λαθραίου ή μη) –κυρίως από τις ανατολικές χώρες, τη Μέση Ανατολή και τις χώρες της Νότιας και ΝΑ Ασίας– στις όποιες αναπτυξιακές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας (βλ. Ναξάκης & Χλέτσος 2001). Η όποια, πάντως, προσπάθεια ποσοτικής αποτίμησης του ζητήματος θα υποεκτιμούσε σοβαρά την πραγματική δυναμική του φαινομένου, δεδομένου ότι ουδέποτε στη σύγχρονη ιστορία δεν έδρασαν τόσο βάνουσα οι κατασταλτικοί μηχανισμοί στην προσπάθεια περιφρούρησης της «ευημερίας» των πιο αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών από την εισροή των «βάρβαρων και απολίτιστων» μεταναστών, και ουδέποτε τόσοι άνθρωποι δεν έχασαν τη ζωή τους στην προσπάθεια περάσματος σε μια άλλη χώρα, με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής.

Πέρα, όμως, από τις διεθνείς ροές άμεσα παραγωγικού κεφαλαίου και τις εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας με τον υπόλοιπο κόσμο ή τις μεταναστευτικές ροές, θα πρέπει να λάβουμε επίσης υπόψη μια σειρά κεφαλαιακών ή αξιακών ροών και διαδικασιών θεσμικού και κοινωνικο-πολιτικού καθορισμού, που συμπληρώνουν το πυκνό δίκτυο αλληλεξάρτησης και ολοκλήρωσης της ελληνικής με την ευρωπαϊκή και παγκόσμια οικονομία. Ας σημειωθεί κατ' αρχάς η ραγδαία ανάπτυξη, κατά την τελευταία δεκαετία, των ροών βραχυπρόθεσμου χρηματιστικού και κερδοσκοπικού κεφαλαίου. Εδώ αρκεί να σημειωθεί ότι η Ελλάδα παρουσίασε το 2000 έναν από τους υψηλότερους δείκτες προσέλκυσης κεφαλαίων μέσω του Χρηματιστηρίου (9,75% του ΑΕΠ), ενώ κατρακύλησε σε χαμηλά επίπεδα την επόμενη χρονιά λόγω της πτωτικής πορείας του Χρηματιστηρίου (βλ. IOBE 2002). Και είναι επίσης γνωστή η τεράστια και σκανδαλώδης ανακατανομή εισοδήματος και πλούτου που συντελέστηκε, σε βάρος κυρίως των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων, με την άνοδο και πτώση του Χρηματιστηρίου κατά την περίοδο 1999-2000, αλλά και οι τεράστιες διεθνείς μεταφορές αξιών που συντελούνται με την ελεύθερη διεθνή διακίνηση χρηματιστηριακού ή χρηματιστικού κεφαλαίου γενικότερα.

Δεν θα πρέπει επίσης να μας διαφεύγει η λειτουργία του νόμου της αξίας σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς και οι σημαντικότερες διεθνείς μεταφορές αξιών που προκύπτουν (συνήθως σε βάρος χωρών όπως η Ελλάδα) από τη διαδικασία διαμόρφωσης των αξιών και των τιμών των εμπορευμάτων σε διεθνές επίπεδο (βλ. Lioudakis 1990· Carchedi 2001, ch. 3). Σημαντικότερες είναι επίσης οι άδηλες μεταβιβάσεις αξιών ως αποτέλεσμα του εκδοτικού προνομίου (seigniorage), ιδιαίτερα των διεθνώς ισχυρών νομισμάτων, που ιδιοποιείται κυρίως η αστική τάξη των πιο αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Ο παρά-

γοντας αυτός αποκτά ιδιαίτερη σημασία μετά και την ΟΝΕ και την καθιέρωση του ευρώ μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε. (βλ. Carchedi 2001, ch. 5).

Οι εισοδηματικές μεταβιβάσεις από την Ε.Ε. αποτελούν επίσης ένα σημαντικό ζήτημα που αφορά την ολοκλήρωση της χώρας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Εδώ θα πρέπει κατ' αρχάς να σημειωθεί ότι είναι παραπλανητικό να επισημαίνεται το χαμηλό ποσοστό των συνολικών πόρων που αναδιανέμονται μέσω του προϋπολογισμού της Ε.Ε., καθώς και το σχετικά χαμηλό ποσοστό των μεταβιβάσεων αυτών σε σχέση με το ΑΕΠ της Ελλάδας (περί το 4% κατά τα τέλη της δεκαετίας του '90). Οι μεταβιβάσεις αυτές, σε συνδυασμό και με σχετικές θεσμικές αλλαγές, θέτουν σε κίνηση και προσανατολίζουν καθοριστικά ένα πολύ μεγαλύτερο όγκο οικονομικών πόρων, επηρεάζοντας έτσι αποφασιστικά το πρότυπο ανάπτυξης της χώρας και ενσωματώνοντάς την ακόμα πιο στενά στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Από την άλλη μεριά, θα πρέπει επίσης να απορριφθεί η προπαγανδιστική προβολή αυτών των μεταβιβάσεων, που υποτίθεται ότι αντισταθμίζουν τις όποιες αρνητικές επιπτώσεις στον τομέα του εμπορίου και στην παραγωγή ορισμένων κλάδων. Οι πραγματικές διαστάσεις του ζητήματος αντανακλώνται στο γεγονός ότι οι μεταβιβάσεις αυτές κάλυπταν το 1981 το 5% του ελλείμματος με την ΕΟΚ, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του '90 περί το ένα τρίτο του (βλ. Τ.Ε διάφορα έτη). Στην πραγματικότητα, οι μεταβιβάσεις αυτές και η ένταξη γενικότερα της χώρας στην ΕΟΚ έχουν αναμφίβολα ωφελήσει ορισμένες κοινωνικές τάξεις (μεγαλοεισαγωγείς, μεγαλοβιομήχανους, μεγαλοαγρότες κ.λπ.), ταυτόχρονα όμως «χρύσωσαν το χάπι της παράλληλης αποσάθρωσης της παραγωγικής δομής της χώρας» (Φωτόπουλος 2002, 330).

Ειδικότερα, οι επιδοτήσεις στον αγροτικό τομέα από την Ε.Ε. έχουν αποτελέσει, όπως είναι γνωστό, ένα βασικό μηχανισμό οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής ενσωμάτωσης των αγροτών (και όχι μόνο). Στην πραγματικότητα όμως, οι επιδοτήσεις αυτές όχι μόνο απέβησαν σε όφελος κυρίως των μεγάλων αγροτών και βιομηχάνων, αλλά συνετέλεσαν επίσης σε μια στρεβλή και επιφανειακή ανάπτυξη της παραγωγής και συγκάλυψαν τη συντελούμενη αποσύνθεση των περισσότερων μικρομεσαίων αγροτικών εκμεταλλεύσεων και την υπαγωγή τους στη διεθνή αγορά και το κεφάλαιο. Ωστόσο, είναι παραπλανητικό να υποστηρίζεται ότι η ΚΑΠ αφορά ένα μικρό μόνο μέρος της ευρωπαϊκής αγροτικής παραγωγής (περί το 20%), ενώ το υπόλοιπο ρυθμίζεται από τις εθνικές κυβερνήσεις. Και τούτο, διότι σε όλα σχεδόν τα λεγόμενα «εθνικά» προϊόντα (που καλύπτουν το 75% των καλλιεργειών της χώρας), η Ε.Ε. επιβάλλει ένα άμεσο ή έμμεσο έλεγχο της παραγωγής, με ποσοστώσεις, τέλη συνυπευθυνότητας, επιδοτήσεις κ.λπ. Και είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η Ε.Ε. καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος, σε σχέση με την εθνική πολιτική, της στήριξης των αγροτικών προϊόντων (βλ. Φωτόπουλος 2002, 336, 338). Αλλά, με τον περιορισμό των επιδοτήσεων και της προστασίας κατά τα επόμενα χρόνια, και τη συρρίκνωση της ΚΑΠ, η βιωσιμότητα της αγροτικής μας παραγωγής μέσα στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού θα είναι ακόμα περισσότερο προβληματική.

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ της Ε.Ε. και στο ευρώ συνιστά ασφαλώς μια ανώτερη βαθμίδα στη διαδικασία ολοκλήρωσης της χώρας στα πλαίσια της Ε.Ε. Σε σχέση με την εξέλιξη αυτή θα πρέπει εδώ να επισημανθούν δύο βασικές πλευρές. Η πρώτη αφορά

τον περιορισμό των δυνατοτήτων άσκησης μιας αυτόνομης εθνικής οικονομικής πολιτικής, τόσο από άποψη νομισματικών και συναλλαγματικών ρυθμίσεων, όσο και από τη σκοπιά της αναγκαίας δημοσιονομικής πολιτικής. Με δεδομένους αυτούς τους περιορισμούς στην προσπάθεια ανταγωνιστικής επιβίωσης της εγχώριας παραγωγής, μέσα στα πλαίσια του διεθνούς ανταγωνισμού, το βάρος της προσαρμογής πέφτει ασφαλώς στις πλάτες της μεγάλης πλειοψηφίας των εργαζομένων. Και αυτή είναι η δεύτερη ουσιαστική πλευρά του ζητήματος. Δεν ήταν, δηλαδή, μόνο η μακροχρόνια λιτότητα (εδώ και δύο δεκαετίες), για λόγους οικονομικής σταθεροποίησης, που είχε ένα καθαρά ταξικό χαρακτήρα, αλλά τον ίδιο ταξικό χαρακτήρα παρουσιάζει επίσης η διαδικασία προσαρμογής για την ένταξη στην ΟΝΕ, τα εφαρμοζόμενα προγράμματα «σταθερότητας και ανάπτυξης» και η γενικότερη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής μέσα στα πλαίσια της Ε.Ε. (βλ. και Carchedi 2001, chs 4, 8· Λιοδάκης 2002· Φωτόπουλος 2002, 256-60, 371).

Αλλά, αν οι συνέπειες της ολοκλήρωσης φαίνεται να είναι δυσμενείς (ή καταστροφικές) για τις τάξεις των εργαζομένων και ένα μεγάλο μέρος της εθνικής οικονομίας, εκείνο που φαίνεται να έχει αποφασιστικότερη σημασία είναι ότι η ενσωμάτωση αυτή της χώρας εξυπηρετεί τόσο τα οικονομικά συμφέροντα, ιδιαίτερα του μεγάλου και έντονα διεθνοποιημένου κεφαλαίου, όσο και τα γενικότερα πολιτικά συμφέροντα και τις επιδιώξεις του κεφαλαίου συνολικά. Η ολοκλήρωση της χώρας στην Ε.Ε. ασκεί, όπως είναι φυσικό, τεράστιες πιέσεις για μια γενικότερη θεσμική ενσωμάτωση. Σύμφωνα με μια ορισμένη εκτίμηση, πάνω από το 70% της νομοθεσίας αποφασίζεται ήδη σε ευρω-ενωσιακό επίπεδο.

4. Θεωρητικές / πολιτικές προσεγγίσεις και οι συνέπειες στην ταξική πάλη

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε μέχρι τη δεκαετία του '70 ή τις αρχές του '80, στα τέλη του 20ού αιώνα και στις αρχές του 21ου η αναφορά σε προστατευτισμούς ή εξάρτηση και στις αρνητικές επιπτώσεις του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα ηχεί μάλλον ως ανεδαφική και παραπλανητικά αναχρονιστική. Οι δραστικές μεταβολές στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλισμού, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η δραστική στροφή στο πρότυπο ανάπτυξης και η διαδικασία σταδιακής ολοκλήρωσης της χώρας μέσα στα οικονομικά και θεσμικά πλαίσια της ΕΟΚ (μετέπειτα Ε.Ε.) άσκησαν, όπως ήταν φυσικό, μια καθοριστική επίδραση στο επίπεδο των θεωρητικών και ιδεολογικών προσεγγίσεων. Αν και δεν θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο κάποιας ηθικής φθοράς και υποκρισίας του πολιτικού προσωπικού της άρχουσας τάξης, υιοθετώντας μια μαρξιστική υλιστική προσέγγιση θα υποστηρίξουμε ότι οι παρατηρούμενες δραστικές μεταβολές σε θεωρητικό και ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο αντανακλούν, αλλά και ενισχύουν διαλεκτικά, βαθύτερες αλλαγές στη διάρθρωση και τον τρόπο ένταξης της ελληνικής στην παγκόσμια οικονομία.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τις θέσεις για εθνική ανεξαρτησία και σοσιαλισμό κατά τη δεκαετία του '70 και την αρνητική θέση στην προοπτική ένταξης στην ΕΟΚ, ο Α. Παπαν-

δρέου έρχεται σταδιακά στις αρχές της δεκαετίας του '80 (μετά την κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας) να εγκαταλείψει τα οράματα περί σοσιαλισμού και να αποδεχτεί ουσιαστικά την ένταξη. Καταθέτει «Μνημόνιο» με την ψευδαίσθηση ότι έτσι ο χαρακτήρας της Κοινότητας θα επιτρέψει «να διαμορφώσουμε μια αυτοδύναμη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη», ενώ στο Α' Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ δηλώνει ότι «η αποχώρηση της χώρας μας από την ΕΟΚ κάτω από τις σημερινές συγκυρίες θα είχε αρνητικές επιπτώσεις», επισημαίνοντας τον κίνδυνο της χώρας να μετατραπεί σε «Αλβανία». Στη Σύνοδο Κορυφής του Λουξεμβούργου (Δεκ. '85) έρχεται πανηγυρικά να δηλώσει ότι «η Ευρώπη συμπεκνώνει την εθνική μας προοπτική». Μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 έρχονται οι πολιτικές σταθεροποίησης και λιτότητας (για τους πολλούς), ενώ κατά τη δεκαετία του '90 εμπεδώνεται η σοσιαλ-φιλελεύθερη πολιτική της πειθήνιας προσαρμογής στις διεθνείς δυνάμεις του κεφαλαίου, των ιδιωτικοποιήσεων, της λιτότητας, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της αυξανόμενης εκμετάλλευσης που συνοδεύει την «ισχυρή Ελλάδα» μέχρι σήμερα. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 ο Κ. Σημίτης επισημαίνει ότι «η παγκόσμια κοινωνία οργανώνεται σύμφωνα με τους κανόνες της αγοράς» και είναι αδύνατο πλέον «να σχεδιάσουμε αδιαφορώντας για τους κανόνες που διαμόρφωσε και επιβάλλει η παγκόσμια κοινωνία ... ο ελεύθερος καθορισμός της μορφής της κοινωνίας αποτελεί φαντασίωση χωρίς σχέση με την πραγματικότητα». Συμπεραίνει μάλιστα ότι «η επιτυχημένη ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση οδηγεί σε μια κοινωνικά και οικονομικά ισχυρή Ελλάδα» (Σημίτης 1994, 60, 67-71).

Ένα σημαντικό, όμως, μέρος των εργαζομένων και της Αριστεράς έχουν ριζικά διαφορετική άποψη. Η εκμεταλλευτική σχέση του κεφαλαίου θέτει τους εργαζόμενους στην αντίπερα όχθη της ταξικής πάλης, και όλες οι πολιτικές σταθεροποίησης και λιτότητας, διεθνικής και ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, ιδιωτικοποιήσεων και αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων, επειδή ακριβώς επιδεινώνουν τη θέση των εργαζομένων, θα τείνουν αναπόφευκτα να οξύνουν την ταξική πάλη και τον αγώνα ενάντια στην καπιταλιστική διεθνοποίηση και την Ε.Ε. Αν και ένα κομμάτι της παραδοσιακής Αριστεράς εμμένει σε παρωχημένες θεωρήσεις και σχήματα εθνικο-ανεξαρτησιακού και αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα, ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων συνειδητοποιούν ότι, απέναντι σε οποιονδήποτε πατριωτισμό (εθνικό ή ευρωπαϊκό) ή ένα παραπλανητικό κοσμοπολιτισμό, η επίλυση του κοινωνικού ζητήματος και ο αγώνας ενάντια στον καπιταλισμό αποτελούν προτεραιότητα και προϋπόθεση για μια άλλη διεθνοποίηση και για μια κοινωνία οικολογικά συμβατή, ειρηνική και ευημερούσα.

Συμπερασματικά μπορούμε να επισημάνουμε ότι σε μια εποχή που η «εθνική οικονομία» και η εθνοκεντρική ανάπτυξη χάνουν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενό τους λόγω της ραγδαίας διεθνοποίησης, επιβάλλεται επίσης ένας επαναπροσδιορισμός των στόχων της θεωρητικής έρευνας και μια στροφή στην κατεύθυνση διερεύνησης των κοινωνικο-ταξικών προϋποθέσεων και επιπτώσεων της ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Bairoch, P. (1999), «Μύθοι και πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης: Ένας αιώνας εξωτερικού εμπορίου και ξένων επενδύσεων», *Θέσεις*, τ. 67.
- Βεργόπουλος, Κ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση - η μεγάλη χίμαιρα*, Αθήνα, Ν. Σύνορα.
- Bina, C. and Yagmaian, B. (1988), «Import Substitution and Export Promotion within the Context of the Internationalization of Capital», *Review of Radical Political Economics*, 20(2-3), 234-240.
- Bryan, D. (2001), «Global accumulation and accounting for national economic identity», *Review of Radical Political Economy*, 33(1), 57-77.
- Burbach, R. and W. Robinson (1999), «The Fin De Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift» *Science & Society*, 63(1), 10-39.
- Carchedi, G. (2001), *For Another Europe: A Class Analysis of European Integration*, London, Verso.
- Γεωργόπουλος, Α. (1991), «Η Εξαγωγική τάση και συμπεριφορά των πολυεθνικών εταιρειών στην ελληνική οικονομία - Η σημασία της Ελλάδας σαν "πλατφόρμα εξαγωγών"», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 8.
- Γρηγορόγιαννης, Α. (1980), *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Αστέρι.
- Hardt, M. and A. Negri (2000), *Empire*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Hirst, P. and G. Thompson (1996), *Globalization in Question*, Cambridge, Polity Press.
- I.O.B.E. (2002), Τριμηνιαία Έκθεση, No. 3.
- Ioakimoglou, E. and Milios, J. (1993), «Capital Accumulation and Over - Accumulation Crisis: The Case of Greece (1960-1989)», *Review of Radical Political Economics*, 25(2), 81-107.
- Ιωακείμογλου, Η. και Γ. Μηλιός (1992), «Η δομή του εξωτερικού εμπορίου της ελληνικής βιομηχανίας, 1960-1990 (Μια ποσοτική ανάλυση)», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 11.
- Κοτζιάς, Ν. (1983), *Ο «Τρίτος Δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Λιανός, Θ. (1992), *Υπεραξία, Οργανική Σύνθεση του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήνα, Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδος - Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Lioudakis, G. (1990), «International Division of Labor and Uneven Development: A Review of the Theory and Evidence», *Review of Radical Political Economics*, 22(2-3), 189-213.
- Λιοδάκης, Γ. (1994), «Κοινωνικο - θεωρητικές Βάσεις και Πρακτικές Οικονομικού Προγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο», στα *Πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου: «Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)»*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Λιοδάκης, Γ. (2000), «Το νέο στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού και η ευρωπαϊκή οικονομική ενοποίηση» *ΟΥΤΟΠΙΑ*, No 39.
- Λιοδάκης, Γ. (2001), «Η συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους» *Ουτοπία*, No 46.
- Λιοδάκης, Γ. (2002), «Οι επιπτώσεις του αναδυόμενου Ολοκληρωτικού Καπιταλισμού στη διαμόρφωση και άσκηση οικονομικής πολιτικής», στα *Πρακτικά του 8ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα*, Αθήνα.
- Μάλλιος, Μ. (1977), *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Mavroudeas, S. and A. Ioannides (2002), «Stages of Capitalist Development: Is there a new stage in process?», Presented at the 6th Annual Conference of ESHET, Univ. of Crete, Rethymno, March 14-17, 2002.

- Μελάς, Κ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση: Νέα φάση διεθνοποίησης της οικονομίας, μύθοι και πραγματικότητα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Mouzelis, N. (1978), *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, N.Y., Holmes & Meier.
- Moseley, F. (2003), «Marxian Crisis Theory and the Postwar US Economy», στο A. Saad-Filho [ed.] (2003).
- Μπενάς, Τ. (1978), *Εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ναξάκης, Χ. και Μ. Χλέτσος [επιμ.] (2001), *Μετανάστες και Μετανάστευση: Οικονομικές, Πολιτικές, και Κοινωνικές Πτυχές*, Αθήνα, Πατάκης.
- Ντούκος, Π. (2000), *Η Μεγάλη Μετάβαση: Πολιτική δυναμική στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εθνικό πολιτικό σύστημα και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Papadimitriou, D. (1990), «The Political Economy of Greece: An Empirical Analysis of Marxian Economics», *European Journal of Political Economy*, 6, 181-199.
- Perelman, M. (2003), «The History of Capitalism», στο A. Saad - Filho [ed.] (2003).
- Perraton J. (2000), «What are Global Markets: Significance of Networks of Trade?», στο R. Germain (ed.), *Globalization and its Critics*, London, Macmillan.
- Radice, H. (2000), «Globalization and the national capitalisms: theorizing convergence and differentiation», *Review of International Political Economy*, 7(4), 719-742.
- Robinson, W. (2001), «Global Capitalism and National - State - Centric thinking - What we don't see when we do see Nation - States: Response to Critics», *Science & Society*, 65(4), 500-508.
- Robinson, W. and J. Harris (2000), «Towards A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class», *Science & Society*, 64(1), 11-54.
- Ρουμελιώτης, Π. (1978), *Πολυεθνικές Επιχειρήσεις και Υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Saad - Filho, A. [ed.] (2003), *Anti - Capitalism: A Marxist Introduction*, London, Pluto Press.
- Shaikh, A. (1999), «Explaining the Global Economic Crisis», *Historical Materialism*, No. 5.
- Sklair, L. (2001), *Transnational Capitalist Class*, Oxford, Blackwell.
- Σαμαράς, Γ. (1982), *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Σημίτης, Κ. (1994), *Ενωμένοι να τολμήσουμε* (συλλογή κειμένων), Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος (Τ.Ε.), *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, (διάφορα έτη).
- Tsaliki, P. and L. Tsoulfidis (1988), «Capital Accumulation and the Rate of Profit in the Postwar Greek Economy», *Journal of Modern Hellenism*, n. 5.
- UNCTAD, (2002), *World Investment Report 2002: Transnational Corporations and Export Competitiveness*, New York and Geneva, United Nations.
- Van Apeldoorn, B. (1998), «Transnationalization and the Restructuring of Europe's Socioeconomic Order: Social Forces in the Construction of "Embedded Neoliberalism"», *International Journal of Political Economy*, 28(1), 12-53.
- Wood, Meiksins, E. (2003), «Globalisation and the State: Where is the Power of Capital?», στο A. Saad - Filho [ed.] (2003).
- Weeks, J. (2003), «Developing Country Debt and Globalisation», στο A. Saad - Filho [ed.] (2003).
- Φωτόπουλος, Τ. (1985), *Εξαρτημένη ανάπτυξη: Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα, Εξάντας.
- Φωτόπουλος, Τ. (2002), *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περικτική Δημοκρατία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Χριστόπουλος, Κ. (1991), *Τάσεις Ανάπτυξης του Κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.